

Mykolo Römerio 120-osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

8

Asmuo: tarp tautos ir valstybės

VILNIUS

 Mokslo ir enciklopedijų leidykla 1996

UDK 947.45.052

Li-191

Redakcinė kolegija:

Antanas Kulakauskas

Česlovas Laurinavičius

Raimundas Lopata

Rimantas Miknys

Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)

Vladas Sirutavičius

Giedrius Subačius

Antanas Tyla

Sudarytojai:

Egidijus Motieka

Rimantas Miknys

Raimundas Lopata

Recenzavo:

hum. m. dr. *Zigmantas Kiaupa*

hum. m. dr. *Elmantas Meilus*

Leidinių parengti talkino

Darius Staliūnas

Knygos leidimą parėmė:

Lietuvos kultūros ministerija

Lietuvos istorijos institutas

Atviros Lietuvos fondas

© Lietuvių Atgimimo
istorijos studijos, 1996

© Lietuvos istorijos
institutas, 1996

© Mokslo ir enciklopedijų
leidykla, 1996

ISSN 1392-0391

ISBN 5-420-01318-5

TURINYS

PRATARMĖ	5
I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	9
<i>Giedrius Subačius</i> JURGIO AMBRAZIEJAUS PABRĖŽOS ŽEMAIČIŲ KALBA	10
<i>Rūta Čapaitė</i> JURGIO AMBRAZIEJAUS PABRĖŽOS, JUOZO BUTAVIČIAUS, SIMONO DAUKANTO BRAIŽAI IR CHARAKTERIAI	114
<i>Reda Griškaitė</i> ISTORINĖS SAVIMONĖS IŠTAKŲ IEŠKANT: TEODORAS NARBUTAS 1808–1809 METŲ RUSIJOS–ŠVEDIJOS KARE	143
<i>Zita Medišauskienė</i> ADOMAS HONORIJUS KIRKORAS: TARP LIETUVOS, LENKIJOS IR BALTARUSIJOS	168
<i>Reda Griškaitė</i> BARONAS VASILIJUS VON ROTKIRCHAS – LIETUVIŲ MITOLOGIJOS AUTORIUS	194
<i>Grigorijus Potašenko</i> ALEKSANDRAS HILFERDINGAS. SLAVOFILAI. LIETUVA	224
<i>Egidijus Motieka</i> JONAS BASANA VIČIUS: TARP TRADICINIO IR MODERNAUS VALSTYBINGUMO	239
<i>Vilma Žaltauskaitė</i> APIE LIETUVYBĖS IDĖJĄ KUNIGO JUOZO TUMO-VAIŽGANTO PAŽIŪROSE. IKI 1904 M.	248
<i>Saulius Pivoras</i> UTOPIJOS PILIETIS VYTAUTAS PUTNA	261

<i>Vladas Sirutavičius.</i> APIE „BLOGĄ LIETUVI“ JUOZAPĄ ALBINĄ HERBAČIAUSKĄ	271
<i>Darius Staliūnas</i> „TRUPUTĮ LENKAS, TRUPUTĮ VOKIETIS, TRUPUTĮ LIETUVIS, O VISŲ PIRMA KATALIKAS...“ Vilniaus vyskupas Edwardas von der Roppas tarp etninių, pilietinių ir konfesinių vertybių	291
<i>Rimantas Miknys</i> „SVAJONĖS IŠSIPILDYS, JEIGU BŪSIU NAUDINGAS LIETUVAI...“ Architekto Antano Vivulskio tautinės identifikacijos istorinis aspektas	300
<i>Alfred Erich Senn</i> ANTANAS VISKANTAS: A LITHUANIAN WITH POLISH FRIENDS	312
<i>Alfredas Erichas Sennas</i> ANTANAS VISKANTAS: LIETUVIS SU BIČIULIAIS LENKAIS	318
<i>Raimundas Lopata</i> „TIPAS APSKRITAI LABAI DAR ĮTARIAMAS, BET REIKALINGAS“ Baronas Friedrichas von der Roppas ir Lietuvos valstybingumo atkūrimo planai	321
<i>Česlovas Laurinavičius</i> GRAFAS ALFREDAS TIŠKEVIČIUS NAUJŲJŲ LAIKŲ LIETUVOS POLITIKOJE	351
<i>Gedrius Viliūnas</i> BAJORAS TARPUKARIO LIETUVOJE: FABIJONO NEVERAVIČIAUS GYVENIMAS IR KŪRYBA	365
II. PUBLIKACIJOS	385
ADOMO VARNO KORESPONDENCIJA (1904–1909 METAI) Parengė <i>Asta Giniūnienė</i>	386
SKANDALINGIEJI JUOZO GABRIO-PARŠAIČIO DARBAI Parengė <i>Alfonsas Eidintas</i>	407
OSOBA: MIĘDZY NARODEM A PAŃSTWEM. STRESZCZENIE	456
A PERSON BETWEEN THE NATION AND THE STATE. SUMMARY	470
PERSÖNLICHKEITEN: ZWISCHEN VOLK UND STAAT. ZUSAMMENFASSUNG	484
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ	500
VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ	515
APIE AUTORIOUS	523

Rimantas Miknys

„SVAJONĖS IŠSIPILDYS, JEIGU BŪSIU NAUDINGAS LIETUVAI...“

Architekto Antano Vivulskio tautinės
identifikacijos istorinis aspektas

Pašėlusiu greičiu keičiantis įvykiams 1988–1990 metais, kai buvo garsiai prabilta apie lietuvių tautos, Lietuvos atgimimą, keliskart neatsitiktinai šmėstelėjo Antano Vivulskio vardas. Daugeliui jis pirmiausia asocijuojasi su 1916 metais atidengtu, 1950 nugriautu ir 1989 metais atstatytu Trijų kryžių paminklu ant Kreivosios pilies, arba Plikojo kalno, Vilniuje.

Iš pat pradžių, kai architektas Henrikas Šilgalis ėmėsi paminklo atstatymo, pajutome įtarumo gaidelių dėl Vivulskio tautiškumo, būta mandagių, nors netiesioginių užuominų, kad galbūt atkuriame dar vieną lenkiškumo simbolį Lietuvoje...

Ši netikrumą, abejones, įtampą didino ir gana kategoriški lenkų pareiškimai. 1988 metų paskutiniajame *Czerwony Sztandar* numeryje laikraščio skaitytoja iš Varšuvos, buvusi vilnietė, Aleksandra Dawidowicz laiške redakcijai piktinosi Vivulskio antkapio Rasų kapinėse lietuvišku įrašu: „Antanas Vivulskis. Architektas. 1877–1919“. Laiško autorė teigė, kad niekur neužtikusi duomenų apie Vivulskio lietuviškumą ir ji mananti, jog toks paminklas atima iš menininko tai, kas žmogui brangiausia – tautiškumą¹. Antkapio įrašas užkliuvo ir viešniai iš Lenkijos Elžbietai Sawickai, tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „Lietuvos ir Lenkijos santykiai“, vykusioje Vilniuje 1989 metų spalio 13–15 dienomis, skaičiusiai pranešimą „Rasų kapų šešėliai“.

Vivulskio lietuviškumo problema rūpėjo ir menininko amžininkams, pažinojusiems jį, rašiusiems apie jį, bei vėlesniems biografams. Kunigas Antanas Sabaliauskas 1910 metais atkreipė dėmesį, kad „lietuvių laikraščiai apie p. Vivulskį, autorių karaliūno Jogėlos paminklo visaip rašo: tai jis lietuvis esąs, tai lenkas, prielankus lietuviams...“² Saba-

liauskas, kaip ir asmeniškai Vivulskį pažinojęs kunigas Leonas Špakevičius³ bei artimas studijų laikų Paryžiuje draugas Petras Rimša⁴, primygtinai įrodinėjo jo lietuviškumą. Antra vertus, lenkų visuomenė nė kiek neabejojo Vivulskio lenkiškumu. Franciszekas Świątekas Vivulskiui skirtoje knygelėje⁵ apibūdino dailininką kaip vieną iš tauriausių ir garsiausių Lenkijos sūnų. Krokuvos laikraščio *Prawda* redakcija, 1910 metais specialiaame leidinyje *Pomnik Jagiełły* aprašydama Vivulskio sukurtą ir Žalgirio mūšio 500-ųjų metinių proga Krokovoje atidengtą paminklą, siejo viltingą Lenkijos ateitį su tokiais jos sūnumis kaip Ignacas Paderewskis ir Antanas Vivulskis⁶.

Antanas Žmuidzinavičius po Vivulskio mirties, šaltą 1919 metų sausio keturioliktają, ištarė žodžius, kurie nusako šio menininko vietą mūsų kultūroje: „Lietuvos dailę ištiko vėl smūgis. Žiaurus ir baisus. Mirė dailės milžinas dailininkas-architektas ir skulptorius Antanas Vivulskis [...]. Baisus smūgis. Tikra mūsų krašto tragedija. Po Čiurlionies – Vivulskis. Iš kur imtis vilties? Nelaimingas tas mūsų kraštas. Nelaiminga mūsų dailė. Žuvo mūsų viltis ir nėra kas ją pavaduotų“⁷. Taigi Vivulskio tautiškumo klausimas buvo aktualus anuo metu, iškilo jis ir mūsų dienomis. Iškilo tuomet, kai po ilgų nuožmios spaudos metų stojome į kovą dėl savo tautinės savasties išsaugojimo, tai yra kai vėl aiškiai pasijutome esą lietuviai, lenkai, rusai... Deja, pakankamai dar neįsisąmoninome, kad privalome būti visų pirma Lietuvos piliečiai, tai yra atgimstančios lietuvių politinės tautos (nacijos) atstovai.

EKSKURSAS Į ANTANO VIVULSKIO BIOGRAFIJĄ

Minėti architekto ir skulptoriaus biografai, jų pateiktus faktus apibendrinęs Juozas Rimantas⁸, enciklopedinių straipsnių autoriai – visi vieningai sutaria dėl Antano Vivulskio kilmės, tik su nedideliais

¹ „Nigdy od Ciebie. Śladami listów czytelniczych“, *Czerwony Sztyndart*, 1988, 31 grudnia, nr. 300.

² A. Sabaliauskas, „Apie p. Vivulskio senelius“, *Viltis*, 1910, sausio 14, nr. 100.

³ L. Špakevičius, „Antanas Vivulskis (1877–1919)“, *Vairas*, 1929, nr. 2, p. 119.

⁴ P. Rimša, „Dėl A. Vivulskio praeities“, *Lietuvos Aidas*, 1939, lapkričio 11, nr. 687.

⁵ F. O. Świątek, *Jasny i mocny duch. Antoni Wiwulski 1877–1919 r.*, Wilno, 1939, s. 9.

⁶ *Pomnik Jagiełły*, Kraków, 1910, s. 29.

⁷ A. Ž. [Antanas Žmuidzinavičius], „A. A. Antanas Vivulskis“, *Laisvoji Lietuva*, 1919, sausio 14, nr. 4.

⁸ J. Rimantas, *Petras Rimša pasakoja*, Vilnius, 1964, p. 74; J. Rimantas, *Medžiaga knygai Petras Rimša pasakoja*, Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, Rankraščių skyrius (toliau – LNMMB RS), f. 47–337, l. 164–165, 171–181.

skirtumais, o dažniausiai vienas kitą papildydami, aiškina pagrindinius jo gyvenimo įvykius.

Vivulskiai – sena žemaičių bajorų giminė. Herbas „Prus tertio“. XIX amžiaus pirmojoje pusėje Vivulskio senelis, vedęs Daškevičių dukrą, atėjo užkuriom į Nemunėlio Radviliškio dvarą, kuri netrukus po vedybų, apie 1842 metus, pardavė Biržų grafiui Tiškevičiui. Po to nuomavo Biržų ir Papilio dvarus, grafo Šuazelio dvarą apie Skapiškį. Šeima buvo gausi – net trylika vaikų, iš jų septyni sūnūs, aktyviai dalyvavę 1863 metų sukilime. Du broliai žuvo, kiti buvo ištremti. Po sukilimo Vivulskių nuomoti dvarai, neatlaikydami sunkių kontribucijų, smuko, o pati šeima tapo plikbajoriais.

Antano Vivulskio tėvas, devintas vaikas šeimoje, audringiems įvykiams apimus, studijavo Peterburgo miškų akademijoje ir baigė ją su pagyrimu. Tačiau grįžti į Lietuvą ir čia dirbti jam nebuvo lemta. Sutrukdė diskriminacinė carinės Rusijos politika „Šiaurės Vakarų“ gubernijose po sukilimo. Tad apsigyveno Totmoje prie Suchonos (Dvinos aukštupyje), tuometinėje Vologdos gubernijoje, kur buvo paskirtas valstybės miškų girininku, tačiau Lietuvos neužmiršo. Per atostogas lankydamasis pas giminaičius Zagoruose (tuometinėje Vilniaus gubernijoje) susipažino su šio dvaro valdytojo, caro kariuomenės karininko, Konstantino Karpuškos dukterimi Adelaida. Beje, Karpuškos irgi dalyvavo 1863 metų kovose ir dėl to nukentėjo: keletas iš šeimos narių buvo ištremti į Sibirą ir kitur. Jaunoji Adelaida – kukli, jautri ir išsilavinusi (baigė mokslus Lvove ir Varšuvos konservatorijoje) mergina – nepabūgo susieti likimo su tolimam krašte tarnaujančiu mylimuoju. 1876 metais Zagoruose jiedu susituokė ir išvyko į Totmą.

Ten 1877 metų vasario 20 (7) dieną jiems gimė pirmas vaikas, būsimasis architektas ir skulptorius (po jo gimė dar keturios dukros). Neilgai truko šeimyninė laimė. 1883 metais mirė tėvas. Motina su vaikais persikėlė gyventi pas gimines į Mintaują (Jelgavą), o vėliau į Kauną. Mintaujoje Antanas lankė vokiečių gimnaziją. Šeimą čia globojo Mintaujos bažnyčios dekanas Pranciškus Ksaveras Kriškionas (Adelaidos brolis?), padėjo jai ir būsimasis Vilniaus vyskupas baronas Edwardas von der Roppas. Matyt, jų veikiama, 1893 metais motina pasiuntė sūnų mokyti į Chyrovo jėzuitų gimnaziją Galicijoje (Austrija). Gimnazijoje Antanas subrendo, tapo rimtu, jautriu, karštai tikinčiu žmogumi, išryškėjo jo gabumai dailei ir architektūrai.

1897 metais baigęs mokyklą jis įstojo į architektūros akademiją Vie-

noje, kurią su pagyrimu baigė 1901 metais. Laimėjo kelis akademijos architektūros skyriaus organizuotus konkursus. Tuo pat metu pajuto skulptūros potraukį. 1901 metais akademijoje sukūrė „Žemaičius“ (modelis iš gipso), 1902 įstojo į Meno akademiją Paryžiuje, kur, kaip teigia Petras Rimša, Kauno vyskupo Mečislovo Leonardo Paliulionio finansuojamas mokėsi skulptūros klasėje pas profesorių Antonį Mercié. Studijas baigė 1908 metais.

Pasak Rimšos, Paryžiuje Vivulskis buvo jau savarankiškas subrendęs menininkas, eruditas, žmogus su aiškiomis pilietinėmis nuostatomis. 1904 metais įstojo į Juozo Petrulio įkurtą „Lithuanijos“ („Lietuvos“) draugiją. Paryžiuje jis suprojektavo keletą bažnyčių – 1905 metais laimėjo Jėzaus širdies bažnyčios Krokuvoje konkursą⁹. Deja, dėl brangumo projektas nebuvo realizuotas¹⁰. 1903 metais suprojektavo Šiluvos koplyčią. Projektas buvo demonstruojamas Antrojoje lietuvių dailės parodoje Vilniuje 1908 metais (koplyčia pradėta statyti 1912, o baigta po Vivulskio mirties – 1924 metais).

1904–1906 metais architektas sukūrė Kęstučio paminklo projektą, kiek vėliau – Tado Kosciuškos (abu realizuoti tik gipse). Laiškuose, rašytuose artimiesiems 1904–1906 metais, Vivulskis džiugavo, kad pildosi jo sumanymas skulptūra įkūnyti laisvės idėją. Jau buvo sukūręs skulptūros „Pabėgimas iš Sibiro“ eskizą¹¹.

Paryžiuje užmezgė naujų pažinčių, paveikusių jo asmeninį gyvenimą bei kūrybą. Čia susipažino ne tik su „Lithuanijos“ draugijos nariais, bet ir su iškilia vietinės lietuvių ir lenkų kolonijos figūra – Vladislovu Mickevičiumi, poeto Adomo Mickevičiaus sūnumi. Per jį suartėjo su Ignacu Paderewskiu, žinomu lenkų muziku, pianistu, vienu iš lenkų tautinio judėjimo dvasinių lyderių, vėliau pirmuoju naujosios Lenkijos ministru pirmininku. Tarp jų užsimezgė tvirti dvasiniai ryšiai, nenutrūkę iki pat gyvenimo pabaigos. Vivulskis dažnai lankydavosi Paderewskio viloje Morges Riond Bosson Šveicarijoje¹². Čia gydėsi (nes jau sirgo džiova), ilsėjosi ir kūrė. Jų draugystę 1910 metais vainikavo paminklas Krokuvoje, skirtas Žalgirio mūšio 500

⁹ Antano Vivulskio atvirlaiškiai Petruim Rimšai, Paryžius, 1905, rugsėjo 21, LNMMB RS, f. 47-739, l. 11.

¹⁰ Ibid., l. 13.

¹¹ Antano Vivulskio atvirlaiškis Anai Michalowskai, Morges Riond Bosson, Lietuvos mokslų akademijos biblioteka, Rankraščių skyrius (toliau – LMAB RS), f. 255-462, l. 1.

¹² Antano Vivulskio atvirlaiškiai Anai Michalowskai, Paryžius, 1908, rugpjūčio 17 ir 1911, sausio 23, LMAB RS, f. 255-462, l. 15, 10.

metų jubiliejui. Vienas iš šių kūrinių idėjo lėšų, kitas – fizinių ir kūrybinių jėgų, o abu – dvasią, meilę tėvynei, pagarbą ir pasididžiavimą šlovinga Lietuvos ir Lenkijos praeitimi, tikėjimą jų valstybingumo atgimimu.

Svarbi ir pačiam Vivulskiui labai naudinga buvo 1907–1908 metais netikėta pažintis su kunigaikščiu Lvovu (deja, nepavyko nustatyti, su kuriuo iš Lvovų). Kunigaikštis ieškojo vadovo kelionėms po Europos kultūros centrus. Susižavėjęs Vivulskio gabumais, erudicija, geru Europos kalbų mokėjimu, kunigaikštis pakvietė jį keliauti kartu. Jiedu aplankė Angliją, Belgiją, Olandiją, Vokietiją, Austriją, Šveicariją, Islandiją, Italiją ir, aišku, Prancūziją. Draugystė su kunigaikščiu Lvovu padėjo Vivulskiui suartėti su Maskvos aristokratija. Tai vėliau labai pravertė rūpinantis Jėzaus širdies bažnyčios statyba Vilniuje.

Vilniaus vyskupas baronas Roppas projektuoti bažnyčią pasiūlė geram savo pažįstamam Antanui Vivulskiui. Šis mielai sutiko, siuntė iš Paryžiaus brėžinius, planus, modelius. Darbą sutrukdė 1906 metais prasidėjusi caro valdžios represinė politika ir Roppo tremtis¹³. Komplikavosi derybos su rusų administracija dėl vietos ir leidimo bažnyčią statyti. 1910 metais Vivulskis jau buvo baigęs projektinius bažnyčios planus ir nekantravo pradėti statybą¹⁴. Neiškentęs 1912 metų rudenį Vivulskis pats nuvažiavo į Maskvą¹⁵ ir vietos aristokratų padedamas gavo leidimą. Kaip nurodo kunigas Leonas Špakevičius, kunigaikščio Lvovo žmonos įkalbėtas caras Nikolajus II gruodžio 3 dieną pasirašė įsakymą. Be abejonės, tokiam sprendimui įtakos turėjo ir įsteigto specialaus bažnyčių statybos komiteto bei arkivyskupijos žygiai. Kunigo Karolio Lubianieco ir vyskupo barono Roppo pastangomis sėkmingai buvo įveikta ir kita kliūtis – jiems pavyko išsklaidyti Vilniaus aukštuomenės, rėmusios šią statybą pinigais, nepasitikėjimą, įtarumą dėl Vivulskio sumanymo statyti bažnyčią naudojant gelžbetonio techniką. Iki tol ji nei Lenkijoje, nei Lietuvoje dar nebuvo naudota. 1913 metų rugsėjo 20 dieną Vilniuje, „Zakreto“ (Užvingio) rajone, Vilniaus vyskupas Kazimierzus Michalkiewiczus pašventino kertinį bažnyčios akmenį¹⁶.

Daug dvasinių ir fizinių jėgų Vivulskis atidavė šiai statybai. Deja, fizinės jėgos buvo labai ribotos. Jas sekino paūmėjusi džiova. Ne ką menininkas sustiprėjo 1913–1914 metais poilsiaudamas Zakopaneje ir Ispanijoje, nes ir ten intensyviai dirbo, tobulino bažnyčios, Šiluvos koplyčios projektus. 1914 metais Vivulskis apsigyveno Vilniuje ir pats prižiūrėjo bažnyčios statybos darbus. Prasidėjęs Pirma-

sis pasaulinis karas juos apsinkino, bet nesustabdė. Vivulskis skubėjo. 1915 metais, nors išorės darbai dar nebuvo baigti, jis ėmė tvarkyti bažnyčios vidų. Rengė, projektavo altorių, kūrė gipsinius skulptūrų modelius. Bažnyčioje net nakvodavo. Skubėjo, nes, matyt, jautė nespėšas... Be to, juk reikėjo laiko ir Trijų kryžių paminklui, biustams, kuriuos užsakydavo okupacinės vokiečių kariuomenės karininkai, Vilniaus aristokratai, taip pat ir Tado Kosciuškos paminklinei lentai Šv. Jono bažnyčioje. Dirbtuvėje jo laukdavo mokiniai, tarp kurių buvo ir vėliau pagarsėjęs skulptorius Rapolas Jachimavičius¹⁷.

Pamažu stiprėjo Vivulskio viltys, kad šiame kare Vokietiją išstiks jos protėvių, pralaimėjusių Žalgirio mūši, likimas, o tada vėl atgims Lietuva ir Lenkija. Todėl žavėjosi Józefo Piłsudskio legionieriais, Ignaco Paderewskio politine veikla. 1918 metų pabaigoje vokiečiams traukiantis iš Vilniaus, atrodė, jog ateina išsvajotoji laisvė. Bet netoli Vilniaus jau buvo Raudonoji armija. Svarstyti su kuo, tai yra su lietuviais ar su lenkais kautis prieš naują priešą, nebuvo kada. Reikėjo drauge su bičiuliais ginklu ginti tėvynę. O artimi bičiuliai Vilniuje buvo dar ir ponai iš Honesti, Jelenskių, kunigaikščių Oginskių namų... Nesulaikė jo nuo lemiamo žingsnio net nebaigta bažnyčia. 1919 metų pradžioje Vivulskis įstojo į lenkų savigynos – legionierių, vadinamosios milicijos, – būrį. Patruluodamas Užupyje peršalo ir sausio trečiąją susirgo plaučių uždegimu. Išgyveno tik iki sausio dešimosios. Palaidotas buvo nebaigtoje statyti Jėzaus širdies bažnyčioje. (Vėliau perstatant bažnyčią į Statybininkų kultūros rūmus, skulptoriaus palaikai buvo perkelti į Rasų kapines.)

Pasitraukė į amžinybę, nė nenumanydamas, kad dažnai bus nesuprastas, ypač dėl paskutinių savo gyvenimo žingsnių. Neatsitiktinai Petras Rimša pažymėjo: „A. Vivulskio gyvenimas sklaidinas prieštaravimų, kaip ir ne vieno mano kartos žmogaus, o ypač atėjusio iš **bajorų sluoksniu**“ (pabr. mano – R. M.).

¹³ *Pamiętka poświęcenia kamienia węglanego pod kościół Serca Jezusowego w Wilnie*, opracował Ks. K. Liubianec, Wilno, 1913, s. 5.

¹⁴ Antano Vivulskio atvirlaiškis Anai Michalowskai, Paryžius, 1910, spalio 3, LMAB RS, f. 255–462, l. 11.

¹⁵ Antano Vivulskio atvirlaiškis Anai Michalowskai, Maskva, 1912, spalio 16, LMAB RS, f. 255–462, l. 12.

¹⁶ *Pamiętka poświęcenia...*, s. 12–13. Plačiau apie šios bažnyčios statybą žr. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 604, ap. 1, b. 6495, 6506 ir f. 694, ap. 5, b. 405.

¹⁷ Rapolo Jachimavičiaus autobiografija, LMAB RS, f. 100–1, l. 5.

LIETUVIS JAUTĖSIS, LIETUVAI SAVE PASKYRĖS

Vivulskio tautiškumo problema, tokia, kokia ji iškilo amžininkams vėliau, po jo mirties, ir iš dalies mūsų dienomis, aptartina jo kaip asmens, menininko priklausomybės vienai ar kitai tautinei kultūrai, jo savimonės aspektu. Antra vertus, ji yra kur kas platesnė ir išeiina už vieno asmens problemos ribų. Be abejonės, neįmanoma jos analizuoti neaptarus, nors ir labai bendrais bruožais, lietuviškumo sampratos, o turint omenyje Vivulskio bajorišką kilmę – ir Lietuvos bajoriškosios kultūros, pačios bajorijos ir lietuviškumo santykių.

XIX–XX amžiaus pradžios lietuvių tautinis judėjimas, siekęs sustabdyti ne tik rusifikaciją, bet ir polonizaciją, o ypač Lietuvos Respublikos valstybinė ideologija, lėmė šios sampratos siaurumą, griežtumą ir net uždarumą. Lietuviškumą imta tapatinti išimtinai su „tautos kamieno“ – valstiečių – pasaulėjauta, charakteriu, jų sukurta ir kuriama dvasine, materialine kultūra, o politinių nuostatų atžvilgiu – su etnografinė Lietuva. Suprantama, kad svarbiausias lietuviškumo akcentas buvo ir yra kalba. Ir šiandien toks požiūris dažniausiai vyrauja. Nors pirmieji bandymai naujai vertinti lietuvių bei Lietuvos bajorijos vaidmenį mūsų tautos istorijoje ir kultūroje, susidomėjimas nelietuvių kalba (rusų, lenkų) rašiusių, kalbėjusių mokslininkų, visuomenės ir kultūros veikėjų (Teodoro Narbuto, Igno Onacevičiaus, Maurykio Hryszkiewicziaus, Mykolo Gadono, Michała Brensztejno, Adomo Honorijaus Kirkoro, Stanisława Moniuszkos ir kitų) biografijomis, darbais ir kūryba, tokių poetų, rašytojų, kaip Adomas Mickevičius, Liudvikas Kondratavičius-Sirokomlė, Juozapas Ignotas Kraševskis, gyvenimo, veiklos ir kūrybos tyrinėjimai rodo, jog lietuviškumo suvokimas plečiasi, tampa tolerantiškesnis, tai yra keičiasi požiūris į tautinę kultūrą, jos sampratą.

Imama suvokti, kad lietuvių kultūra – tai ne vien tik etninės tautos, bet kartu su Lietuvos valstybingumo atkūrimu ir stiprinimu atgimstančios lietuvių politinės tautos (nacijos) kultūra. O į ją, savaime suprantama, įeina ir kitų Lietuvos tautų, turėjusių bendrą istorinį likimą, kultūros. Neginčijamai čia savo vietą suranda ir sulenkėjusių lietuvių bajorijos kultūros (gal tiksliau – LDK kultūros) dvasiniai ir materialiniai reiškiniai. Matyt, galima kalbėti ir apie lietuvių bajorišką subkultūrą, kurios tam tikros sferos, kai kurie elementai išiliejo ne tik į lietuvių nacionalinę (tautinę) kultūrą. Ne be pagrindo Mykolas Biržiška – išbajoris, kaip pats save pavadinęs, – nurodė, esą klaidinga teigti, „[...] jog esanti išlaikyta tik kaimo lietuviybė.

Kad jis [valstiečių luomas – R. M.] sudarė vyriausią, tvirčiausią ir seniausią naujybinės lietuvių literatūros pagrindą, tai tiesa, kuri betgi reikalinga dar papildyti tuo, kad lietuvybei išlaikyti nemažai svėrė ir po tokiu pat šiaudiniu stogu seniau gyvenusi bajorija, kurios įtaką reiškiasi tajai kaimo ir tautos kultūrai“¹⁸.

Tai visai nereiškia, jog norima „atimti“, „pasisavinti“ paskirus asmenis, atstovavusius lenkų kultūrai. Norima tik pažymėti, kad jie lygiai taip pat garbingai gali atstovauti ir lietuvių kultūrai, nes toks yra mūsų bendras istorinis likimas. Būtina suvokti tą bajorišką kultūros, pačios bajorijos lietuviškumo ypatingumą, o ne besąlygiškai atmesti, atsisakyti. Nekaltinti jos, kad ji save reprezentavo ne mūsų raiškos ženklais (pvz., kalba) ir kad savaip suvokė Lietuvos valstybės atkūrimą bei pačią Lietuvą.

XIX–XX amžiaus pradžioje lietuvių bajorijos lietuviškumas rėmėsi kilme ir istorija, bet buvo be lietuvių kalbos. XVIII amžiaus pabaigoje–XIX amžiaus pradžioje tai nesudarė papildomų problemų, nes svarbiausia tautiškumo išraiška kalba tapo išsiplėtojus demokratiniais lietuvių sąjūdžiams. Pilietybė, pilietinė savimonė buvo lemiami tautiškumo sampratos dalykai, nes tautiškumas nebuvo atsijęs nuo valstybingumo, tai yra egzistavo tautiškumo ir pilietiško vienybė¹⁹. Ilgainiui, tęsiantis Rusijos aneksijai, susivokus ir į visuomeninę politinę areną išėjus kitai tautos daliai – valstietijai, – išlaiskūsiai tautinio atskirumo ženklus, susijusius su kultūriniais kalbiniais dalykais (papročiais, folkloru, kalba), kurie buvo beišnyksta bajorijoje²⁰, tautiškumo ir pilietiško santykiai pasikeitė, ypač tai išryškėjo XIX amžiaus pabaigoje. Nemaža dalis Lietuvos bajorijos buvo unijos su Lenkija šalininkai, su ja siejo valstybingumo atkūrimo viltis, įtariai (dėl vis stiprėjančių politinių apraiškų) žiūrėjo į lietuvių judėjimo etnokultūrinį savarankiškumą, todėl pilietiška arba ir tautiška, ir pilietiška ėmė save tapatinti su lenkais. Anot žymaus lenkų tyrinėtojo Juliuszo Bardacho, tada išvirtinto formulė *sum gente lithuanus, natione polonus*, rodanti dvigubą Lietuvos bajorijos tautinės savimonės sandarą. XX amžiaus pradžioje, kai demokratinis lietuvių tautinis judėjimas atvirai iškėlė Lietuvos etnopolitinio atsiskyrimo nuo Lenkijos reikalavimus, tautinės diferenciacijos procesas ba-

¹⁸ M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias*, Los Angeles, 1952, t. 1, p. 51.

¹⁹ E. Aleksandravičius, „Tautos samprata ir pilietinės savimonės raida Lietuvoje. XVIII a. pabaiga–XX pradžia“, *Kultūros Barai*, 1988, nr. 10, p. 62–63.

²⁰ *Ibid.*, p. 63.

gorijoje ypač paspartėjo ir dalis bajorų galutinai atskilo nuo lietuvių tautos²¹.

Tačiau tam tikra Lietuvos bajorų dalis nesusiliejo su naująja lenkų tauta. Nors ir akcentavo tautinį-kultūrinį ryšį su lenkų visuomene, bet laikė save buvusios LDK valstybės piliečiais. XX amžiaus pradžioje tarp jų buvo bajorų, iš jų kilusių inteligentų, kurie jautė savo etnokultūrinį atskirumą nuo etninės Lenkijos. Vieni save vadino „lietuviais, kalbančiais lenkų kalba“, kiti „Lietuvos (tai yra LDK) lenkais“ ir todėl ne tik etnopolitiniu, bet ir etnokultūriniu atžvilgiu turėjo daugiau bendra su lietuvių tauta nei su lenkų. Savęs jie neišskyrė iš politinės-tautinės krašto visumos, todėl nesijautė atskira ir svetima „mažuma“, kitos (ne šio krašto) tautos atšaka.

Tačiau ir jų santykiai su demokratinium lietuvių tautiniu judėjimu, orientuotu į Lietuvos valstybingumo atkūrimą etnografinėse ribose, buvo sudėtingi, komplikuoti. Net palankiausiai tautinio judėjimo atžvilgiu nusiteikusių šios dalies atstovų – krajovcų (laikraščių *Gazeta Wileńska, Przegląd Wileński* grupuotės) – siūlymai veikti bendrai dėl Lietuvos valstybės atkūrimo istorinėse ribose demokratinio lietuvių tautinio judėjimo veikėjų buvo atmetami. Ypač įtariai jie žiūrėjo į numatomus savarankiškos Lietuvos federacinius, konfederacinius ryšius su Lenkija. Dažnai jie buvo apibrėžiami kaip Jogailaičių unija, tai yra dviejų savarankiškų valstybių sąjunga. Akivaizdu, jog pavojus kultūriškai polonizuotis tautos branduoliui (valstiečiams) ir šiuo atveju liko. Realių garantijų, kad tai neįvyks, niekas negalėjo duoti. Taigi čia susidūrė kiek modifikuota tradicinė ir nauja Lietuvos, lietuvių ir lietuviškumo samprata. Mūsų pareiga aiškintis ne tik tai, kas jas skyrė, bet ir tai, kas jas siejo. O kalbant apie asmenis, kurie gyveno, kūrė šiomis specifinėmis sąlygomis – parodyti jų būklės sudėtingumą, o kartais ir tragizmą.

Mykolas Römeris, pats išgyvenęs šią situaciją, savo atsiminimuose yra rašęs, kad šie žmonės, ne kartą skausmingai klysdami, bet suprasdami savo, kaip Lietuvos piliečio, pareigą likti ne pasyviu žiūrovu, o kuo glaudžiau sutapti su atgimstančia tauta, būti liaudinio, tautinio judėjimo pačiame branduolyje, derino savo idealus ir troškimus su naujomis sąlygomis. Pasisekdavo ne visiems, nes „bajoriškoji kilmė uždėdavo žymę ant mūsų idėjos ir tautinių, ir visuomeninių pažiūrų“²².

O kaip su A. Vivulskiu? Reikia iš karto pažymėti, kad jis buvo tipišką Lietuvos bajorų – „piliečių“ – atstovas, nes retai kieno gyvenimui apibūdinti taip tikėtų minėtoji Römerio pastaba. Tačiau, kad

toks teiginys neliktų spekuliatyvus, neapibrėžtas, reikia aptarti kai kuriuos jo gyvenimo faktus. Pasvarstykime, ar galime teigti, kad Vivulskio gyvenimo prieštaravimai (pavyzdžiui, „Lithuanijos“ narys ir lenkų legionierius) dėsningi, natūralūs, jei jis dvasioje, sąmonėje išgyveno susidūrimą tarp senojo ir naujojo lietuviškumo? Ar todėl nėra abejonių dėl jo priklausomybės lietuvių kultūrai?

Bronius Genzelis, nagrinėdamas vadinamosios paribio kultūros problemas, keldamas klausimą – kokiais faktoriais remdamiesi kultūros veikėjus priskiriame vienos ar kitos tautos kultūrai? – pažymėjo, kad svarbiausi iš jų yra „kultūros veikėjų nusiteikimas, kalba ir kilmė“²³. Vivulskio atveju lemiamas būtų pirmasis faktorius – nusiteikimas, nes kiti du be jo nedaug ką tegali pasakyti. Nusiteikimas, kuris suprantamas kaip savimonė, tai yra dvasinių, visuomeninių, materialinių reiškinių refleksija, identifikacija su tam tikra visuomenine politine bendrija.

Apie Vivulskio nusiteikimą galime sužinoti visų pirma iš jo laiškų, kai kurių jo poelgių. Baigęs studijas Paryžiuje, 1908 metų liepos 5 dieną jis motinai rašė: „Nepaprastai džiaugiuosi galėsiąs išvažiuoti, nes jau taip seniai nemačiau nei Mamytės, [...] nei visos mūsų mylimosios Lietuvos“²⁴. 1902 metų vasario 14 dieną atviruke, rašytame iš Paryžiaus pusseserei (?) Anai Michalowskai, Vivulskis tarsi pasižadėjo Lietuvai: „[...] svajonės išsipildys, jeigu būsiu naudingas Lietuvai, o dabar reikia daug dirbti [...]“²⁵. Tiesa, ne vienas iš mūsų prisiminęs Stasį Šalkauskį galėtų paklausti: o koks tai patriotizmas? ar tikrąja prasme jis čia reiškiasi, tai yra ar tai meilė kraštui, valstybei ir tautai, ar tik kraštui, ar meilė kraštui ir valstybei? Ir įtarti: o gal Vivulskis mylėjo „lenkišką“ Lietuvą? Net šiame kontekste nedvejodami galėtume atsakyti, kad Vivulskio patriotizmas reikšėsi tikrąja prasme, nes neįmanoma nepastebėti jo akivaizdžiai sąmoningų ryšių su naujais laikams būdinga besiformuojančia naująja lietuvių tauta. Tai rodo ir jo dalyvavimas Paryžiaus „Lithuanijos“ draugijos

²¹ A. Kulakaukas, „Lietuvos bajorija ir lietuvių tautinis bei valstybinis atbudimas“, *Literatūros teorijos ir ryšių problemos: Etnosocialinė ir kultūrinė situacija XIX a. Lietuvoje*, Vilnius, 1989, p. 32.

²² Auto-žyciorys profesora Michała Römera, LMAB RS, f. 138–2062, l. 10.

²³ Br. Genzelis, „Kultūrų sąveika ir paribio kultūros“, *Laikas ir idėjos*, Vilnius, 1989, p. 88.

²⁴ F. O. Świątek, *Jasny i mocny duch*, s. 43.

²⁵ Antano Vivulskio atvirlaiškis Anai Michalowskai, Paryžius, 1902, vasario 14, LMAB RS, f. 100–353, l. 2.

veikloje 1904–1905 metais. Ši draugija veikė lietuvių tautinio judėjimo dvasia. Jos veikla neretai išeidavo už etninių kultūrinių ribų. Joje jau aiškiai buvo pastebimas politinio pobūdžio lietuvių tautiškumo kristalizavimasis, savarankiškos politinės ideologijos kūrimas. Draugijai vadovavo ūkininko sūnus rokiškėnas Juozas Petrulis. Apie jį, kaip ir apie pačią draugiją, Vivulskis labai šiltai atsiliepė atviruose, rašytuose Rimšai²⁶. Beje, šių laiškelių pasisveikinimai, atsiveikinimai demonstratyviai parašyti lietuviškai. Matyt, kalbos reikšmę tautiniam identitetui jis buvo perpratęs. Pats, kaip ir jo motina, neblogai kalbėjo lietuviškai²⁷.

Išsamiausiai apie Vivulskio nusiteikimą byloja jo kūryba. Kaip pažymėjo Antanas Maceina straipsnyje „Kultūros sintezė ir lietuviškoji kultūra“, „realizuojamose kultūrinėse formose slypi žmogaus dvasios struktūra, žmogaus dvasios tendencijos, jos pasaulėžiūra, jos nusiteikimas, žodžiu, jose slypi visas žmogus – kūrėjas“²⁸. Šia prasme krinta į akis perdėm lietuviška Vivulskio kūrybos tematika: „Žemaičiai“, „Kęstutis“, Žalgirio mūšio paminklas Krokuvoje, Tado Kosciuskos paminklas. Negalima nepastebėti ir Vivulskio kūrinių tautiško (lietuviško) charakterio, nes vėlgi, pasak Maceinos, joks kultūros veikėjas „negali nusikratyti savo darbų tautiškumu, nes jis negali nusikratyti tautine savo dvasios struktūra“²⁹. Šį menininko kūrybos bruožą 1910 metais Juozas Tumas-Vaižgantas, pamatęs Žalgirio mūšio paminklą Krokuvoje, taip apibūdino: „Bet jeigu reiktų lietuviams kada nors statyti kokiam savo karžygiui paminklą, tai Vivulskis tegalėtų kaip reikiant jį padaryti“³⁰. Vivulskis gerai suvokė lietuvių subetninių grupių architektūros, dailės ypatumus. Kurdamas Šiluvos koplyčios projektą rašė: „Stengiuosi jį padaryti krašto tradicijų dvasioje, žemaitiškai“³¹.

Apibendrinant šias pastabas, reikia pažymėti, kad nepagrįstos yra abejonės dėl Vivulskio lietuviškos savimonės (nusistatymo). Kitas dalykas, kad ji turėjo tam tikrų ypatumų, būdingų minėtam Lietuvos bajorų „piliečių“ sluoksniui ir todėl Vivulskis jokių būdu negalėjo visiškai savęs tapatinti su naująja lietuvių tauta, kuri, beje, dar tik formavosi, veikiama sudėtingos Lietuvos geopolitinės situacijos 1905–1918 metais, ir aiškius bruožus įgijo tik Lietuvos Respublikos laikais.

Pasak kunigo Špakevičiaus, kuris 1912 metais gyveno kartu su Vivulskiu Žaiginyje, Šiluvos filijoje, pas kun. Marcijoną Povilą Jurgaitį, į klausimą, lietuvis esąs ar lenkas, architektas atsakęs: „Jei tamsa manęs klaustum, kuris žmogus man artimesnis, tai pasakyčiau, kad kiekvienas katalikas, o tautystę aš suprantu kiek kitaip. Man ro-

dosi, kad žmogus savo tėvynę turi mylėti ne žodžiais, bet darbais, tik tada jis tevertas tėvynės sūnaus vardo. Aš Lietuvą myliu ir viską, ką nuo Dievo esu gavęs, jai atiduodu. Kaip aš suprantu dailę – tai pasako Šiluvos koplyčia, kuri yra gražiausia [pabr. mano – R. M.] iš visų mano darbų. Ką aš nuo Dievo gavau, jei turėjau gabumų ir dailės supratimo, tai visa tai įdėjau – ten aš esu visas. Visas savo jėgas noriu atiduoti ir Jėzaus širdies bažnyčiai, kuri yra taip pat Lietuvoje. O ką gi turi iš manęs lenkai?“³² Taigi Vivulskiui pilietiškumas buvo svarbiausia tautiškumo išraiška, esmingiausias jo aspektas. Suprasdamas savo ir klausiančiojo tautiškumo sampratos skirtumus, natūralių prieštaravimų čia neišvengė ir galbūt nejautė iš to kylančių pavojų. Ir todėl žavėdamasis Józefo Piłsudskio, Ignaco Paderewskio veikla, tapęs legionierium ir stovėdamas Vilniaus gatvių sargyboje, nemanė išduodąs lietuvius, bet troško Lietuvos laisvės, siekė jos išvadavimo. Unijiniai ryšiai su Lenkija jam atrodė natūralūs, neišvengiami. Kokia bus ateities Lietuva, tuomet dar buvo taip neaišku. Kiekvienas kovojo už ją, tvėrė ją pagal savo įvaizdį, savaip vertino konkrečią socialinę politinę situaciją, pasirinkdavo skirtingus kelius. Kas buvo teisus ir neteisus rinkdamasis, išaiškėjo vėliau, kai Lietuva tapo nepriklausoma. Bet pasirinkusieji kitokį kelią negali būti dėl to pasirinkimo vienareikšmiškai kaltinami, o juo labiau „svetimi“.

Vivulskis, nebūdamas politikas, nežengė ar nespėjo žengti tokio žingsnio kaip Biržiškos, Stanislovas Narutavičius, Donatas Malinauskis, Mykolas Römeris ir kiti, bet savo kūryba ne mažiau nusipelnė Lietuvai.

Straipsnis pirmą kartą skelbtas *Kultūros Baruose*, 1991, nr. 8, p. 60–65.

²⁶ J. Rimantas, Medžiaga knygai *Petras Rimša pasakoja*, LNMMB RS, f. 47–739, l. 1–11.

²⁷ J. Rimantas, *Petras Rimša pasakoja*, p. 132–133.

²⁸ A. Maceina, „Kultūros sintezė ir lietuviškoji kultūra“, *Židinys*, 1939, nr. 4 (t. 29), p. 438.

²⁹ *Ibid.*, p. 446–447.

³⁰ J. Tumas, „Iš Kriokuvos įspūdžių“, *Viltis*, 1910, nr. 86.

³¹ Antano Vivulskio atvirlaiškis Anai Michalowskai, Paryžius, 1906, birželio 8, LMAB RS, f. 255–464, l. 2.

³² L. Špakevičius „Antanas Vivulskis (1877–1919)“.